

UOT 398:801.6; 398:82.0; 801.8

**SMOMPK MƏCMUƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ ƏFSANƏ VƏ
RƏVAYƏTLƏRİNİN YERİ****L.F.ƏLƏKBƏROVA**
Bakı Dövlət Universiteti
l-alekperova70@mail.ru

Məqalədə SMOMPK məcmuəsinin müxtəlif buraxılışlarında çap olunmuş Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri geniş təhlil süzgəcindən keçirilir. Müəllif SMOMPK məcmuəsinin II buraxılışında Nuh peyğəmbər, Hal anası, Nəxşi-Nərgiz və Kəg bulaqları, Xudi-Divan ağacı, Əshabi-Kəhf və s. ilə bağlı nəşr olunmuş əfsanə və rəvayətlər haqqında ətraflı məlumat verir. “Əshabi-Kəhf dağı haqqında” əfsanəsindən danışılarkən V.Basilov, Q.Snesaryov və başqa alimlərin bu mövzuda apardıqları araşdırmalarına istinad edilir. Müəllif SMOMPK məcmuəsinin VII buraxılışında Nohur gölü, Pəri-qala, yəni Tamara qalası, yalançı pirlər və onların sahibləri haqqında əfsanə və rəvayətlərə toxunursa, həmin məcmuənin XIII buraxılışında Bakı şəhərində yazıya alınmış tarixi və dini şəxsiyyətlər haqqında olan əfsanə və rəvayətləri hərtərəfli araşdırır. Həmin buraxılışlarda müxtəlif əfsanə və rəvayətləri ermənilərin özününküləşdirməyə cəhd etməsi açıq-aşkar görünür. Məqalənin müəllifi həmin saxtakarlıq faktlarını və onların obyektiv və subyektiv səbəblərini göstərir.

Açar sözlər: SMOMPK, əfsanə, rəvayət, İlan-dağ, Əshabi-kəhf, tarixi şəxsiyyətlər, dini şəxsiyyətlər

SMOMPK məcmuəsi Azərbaycan folklorunun müxtəlif bölgələrindən toplanıb sistemli şəkildə həm doğma dildə, orijinalda, həm də rusçaya tərcümə olunaraq çap edildiyi ilk mənbədir. 1881-1926-cı illərdə nəşr olunan həmin toplusunun bir çox buraxılışlarında xeyli sayda Azərbaycan əfsanə və rəvayətləri yer almışdır. Həmin əfsanə və rəvayətlərin məzmunu müxtəlifdir.

İlk öncə II buraxılışda «Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası» adlı məqalədə Nuh peyğəmbərlə bağlı əfsanələrə rast gəlirik [12, 109-117]. Etnoqrafik səpkidə yazılan bu məqalədə İncil və Tövratdan bir neçə əfsanə nümunəsi verilir. Burada Nuhun Naxçıvana gəlməsi, onun gəmisinin İlan-dağa dəyməsi və s. təsvir olunur. Belə deyilir ki, guya gəmi Ağrıdağda dayanan zaman Nuh peyğəmbərin gözü bir quru yer görür və dərhal onun dilindən «erevumə» yəni «görünür» sözü çıxır [12, 109-118]. Və o vaxtdan həmin yerin adı «erevumə» qalmışdı. Sonradan bu ad İrəvan şəhərinə verildi. Naxçıvan şəhərinin adı isə «birinci köç yeri» və ya «birinci məskən» kimi izah olunur. Bundan sonra bir

qədər Nuh və onun ailəsi haqqında məlumat verilir, Arkurı kəndinin yaxınlığında onun üzüm bağlarının salınması haqqında bəhs edilir. Hətta vəfat etdikdən sonra Nuhun və onun ailəsinin məzarlarının ibadətgahlara, müqəddəs yerlərə, xalqın inanc yerlərinə çevrilməsi vurğulanır. Həmin yerlərdə olan tarixi abidələrdən, məscid və qalalardan danışarkən bir qədər tarixə nəzər Salınır. Lakin çox təəssüf ki, bu tarixi faktlar, hətta Nuh peyğəmbər və onun ailəsi belə burada erməniləşdirilir. Bu kimi ağ yalanların, saxtakarlıqların irəlidə biz hələ çox şahidi olacağıq.

Həmin buraxılışda çap olunmuş ikinci rəvayət vəba və suçiçəyi xəstəlikləri haqqında inanc-rəvayətdir. Qeyd etmək istərdik ki, tədqiq etdiyimiz məcmuədə çox vaxt inanclar, onları əmələ gətirən rəvayətlərlə birgə verilmişdir. Bu səbəbdən bunları birgə nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur. Beləliklə, xəstəliklər haqda bəhs edən rəvayətdə vəba gənc qız, suçiçəyi isə gənc oğlan kimi təsvir olunur. Lakin hər ikisi mələklərə bənzər fövqəlgüvvədirlər [12, 41-42]. Vəba-qız ev-ev gəzib insanların alın yazısını oxuyur («Alın yazısı» anlamı etək yazısında həm azərbaycanca, həm də ermənicə izah olunur). Alın yazısını oxuyan vəba kiminsə əcəlinin çatdığını öyrəndikdə həmin adama çubuq vurur. O adam xəstələnib ölür. O evdə ki, heç kəsin əcəli çatmayıb, kimsə xəstələnsə də ölməyəcək. Suçiçəyi isə gəzərək xəstəlik toxumunu səpir. Oğlan qiyafəsində olan bu məxluqa Tanrı artıq toxum vermir, ona görə də, insan ömründə yalnız bir dəfə həmin xəstəliyə tutulur.

Üçüncü rəvayət «Yaxalanmış şeytan Barkants-tev haqqında rəvayət» adlanır. Burada Azərbaycan xalqı içərisində geniş yayılmış Hal anası haqqındakı rəvayətlər cəmləşdirilmişdir [12, 42-44]. Deyilir ki, şeytan insan qiyafəsində olur, adətən su altında, dəyirman çarxının altında yaşayır. Bir gün Azərbaycan vilayətində Salmast obasında yaşayan Barik adlı şəxs qız qiyafəsində olan bir şeytani tutub evinə gətirir. Qadın-şeytanlar Barikin arvadını öz məclislərinə aparırlar. Bir dəfə həmin Barik atların tərkinə qırlayıb çölə buraxır. Atlar evə qayıdanda birinin tərkinə qız-şeytan yapışıb qalır. Qızın boğazına dəmir halqa keçirirlər. Həmin gündən o, evdə xidmətçi olur. Lakin bir gün ev yiyəsinin anası qızı yuyundurarkən qız-şeytan hiylə işlədir. Xahiş edir ki, halqanı bir az boşaltsınlar. Halqa aralanan kimi qız dərhal yox olur. Gördüyümüz kimi, bu rəvayəti ermənilər bizdən mənimsəyiblər. Hal anasının qırlanmış atın tərkinə yapışması, ona sonradan dəmir iynə keçirilərək evdə saxlanması, hiylə ilə dəmirdən və eləcə də evdə nökrər yerinə işlədilməkdən yaxa qurtarması haqda vaxtilə akademik V.A.Qordlevski geniş bəhs etmişdir [9, 312-315].

Daha bir rəvayət Nəxşi-Nərgiz və Kəg bulaqları haqqındadır. Artıq adından bilinir ki, bu Azərbaycan folkloru nümunələrindəndir. «Nəxşi-Nərgiz» Azərbaycan toponimidir. Bizcə, «Kəg» isə «Kəgriz», yəni «kəhriz» deməkdir. Çünki SMOMPK-da tez-tez «kəqriz» sözü işlədilir. Həmin bulaqların adı ermənicə «qızdırma bulağı» kimi izah edilir. Daha sonra göstərilir ki, həmin sular Nəxşi-Nərgiz kəndi yaxınlığında Sirab-çayın yanındakı dərədədir. Bizcə, həmin çay şöhrəti xarici ölkələrdə məlum olan, gündəlik məişətimizdə müalicə vasi-

təsi kimi istifadə edilən «Sirab» bulağıdır. Bunu da ermənilər özünüküləşdir-məyə cəhd ediblər. Burada bu bulaqların müalicəvi keyfiyyətlərindən danışılır [12, 44-16]. Kəg bulağının adını bir vaxtlar Konstantinopoldan (indiki İstanbul – L.Ə.) «Ermənistan» qaçıb gələn, nahaq öldürülən xristian qızın adı ilə bağlayırlar. Hətta bulağa yaxın yerləşən Gəl Cərəcür və Kəg kəndlərinin adla-rının türkcə olmasına baxmayaraq, bütün toponimlər ermənisayağı izah olunur.

Beşinci rəvayət Xudi-Divan ağacı haqqındadır [12, 46-47]. Naxçıvan şəhərinə yaxın Hacıvar kəndinin yaxınlığında iki qarağac var – biri digərinin oğludur. «Xudi-Divan» Tanrı divanı kimi izah olunur. Burada müsəlman qəbi-ristanlığı yerləşir. Buradan odun aparən xəstələnər. Ziyarətə gələn insanlar, hətta heyvan sürüləri belə sətəlcəm xəstəliyindən qurtula bilər.

Altıncı rəvayətdə ilanlardan danışılır. Deyilir ki, xalq ilanlar haqqında çoxlu əfsanə və rəvayətlər yaratmışdır [12, 47-49]. Bir neçə inanc nümunəsi gətirilir. Məsələn, Ağrıdağda yaşayan ilanlar şahının başında olduqca bahalı bir tac var. Hər kəs şahı gördükdə qadın alt paltarını onun başına atsa, o, tacını həmin paltarların altında qoyub gedəcək. Bir gün ilanlar şahı arabası ilə öz vi-layətlərini gəzərək İlan-dağa rast gəlmişdir. Arabanın çarxları od saçır, həmin od-alovun gücündən İlan-dağ haçalanmışdır. İlan-dağ haçalanaraq ilanlar şahına yol vermişdir. Toplayıcı qeyd edir ki, ona görə də, İlan dağ indiyədək ikibaşlıdır. Eyni zamanda əmək yazısında həmin toplayıcı bir ritorik sual verərək ilan dağın vulkanik mənşəli olduğu fikrini söyləyir [12, 48].

Daha sonra belə bir inanc deyilir ki, guya xüsusi ovsunçular ilanları kəndbəkənd, oba-oba gəzdirərək məcbur edirlər ki, insanın əlini və ya burnunu dişləsin ki, bir daha ömrü boyu həmin adama ilan toxunmasın, toxunsa da bir xələl yetirməsin. Totem olan ilan bir çox Azərbaycan folkloru nümunələrində müxtəlif funksiyalarda çıxış edir [10, 180-184].

«Naxçıvan qəzasında yazıya alınan xalq rəvayətləri» adı növbəti fəsildə bir-birinin ardınca 3 kiçik əfsanə verilmişdir. Həmin əfsanələr İlan dağı haq-qındadır. **Birinci** əfsanənin məzmununu yuxarıda təsvir etmişdik. **İkinci** rəva-yət Nuh peyğəmbərlə bağlıdır. Daşqın zamanı Nuhun gəmisini bu dağa dəymiş-dir. Dağ haçalanmışdır, gəmi isə ciddi şəkildə zədələnmişdir [12, 107-108]. Nuh peyğəmbər bundan qəzəblənərək həmin dağa lənətlər demişdir və o vaxt-dan burada çoxlu ilan, kərtənkələ və digər sürünən heyvanlar yaşayır. **Üçüncü** rəvayətdə deyilir ki, daşqın zamanı Nuh peyğəmbərin gəmisini İlan dağa də-yərkən, peyğəmbər kinayə ilə demişdir: «İnanın ki, bu da dağdır!». Yəni xırda olmasına baxmayaraq bu dağ da maneə ola bilmişdir. Toplayıcı burada qeyd edir ki, qədim xəritələrdə İlan dağı «İnan dağı» adı ilə işarə olunurdu [12, 108]. Azərbaycan haqqında rus yazıçılarının xatirələrini oxuculara çatdıran prof. M.Sadiqov qeyd edir ki, A.S.Qriboyedov Naxçıvana səyahət etmişdir. Vaxtilə orada yerləşən Abbas-Abad qalasına qalxıb ətrafı, Araz çayını, İlan dağını seyr etmişdir. Bununla əlaqədar M.Sadiqov İlan dağının müxtəlif adlarının oldu-ğunu göstərir. Məsələn: «Pompey qayası», «İlan dağı», «İnan dağı», «Eylan dağ» (yəni – «Dayan dağı»). Rəvayətə görə, Nuh peyğəmbər gecə vaxtı gə-

misində üzərkən bir qaya ilə toqquşur və «Dayan dağ!» söyləyir – M.S.). Həmçinin M.Sadıqov yazır ki, vaxtilə baron Avqust fon-Hakstqauzen «Zaqafqaziya diyarı» əsərində ilanın sonradan məkrli bir qıza çevrilməsi əfsanəsini yazıya alaraq nəşr etdirmişdir. Eləcə də rəvayət olunur ki, guya İlan dağda Makedoniyalı İsgəndər yaşayır, ona da arvadlarının tilsimlənmiş ilanları nəzarət edirlər. Qriboyedov isə bütün bu rəvayətlərlə tanış olmuş və İlan dağı, onun adının mənşəyi ilə bağlı olan xalq arasında geniş yayılmış Azərbaycan əfsanəsini üstün tutmuşdur [11, 75-77].

«Əshabi-Kəhf dağı haqqında əfsanə» də bu buraxılışda çap olunmuşdur. Mətnin əvvəlində bu dağın yerləşdiyi yer işarə olunur, adının mənası açıqlanır. Sonra isə nəql olunur ki, qədim zamanlarda Naxçıvanda Dağyunus adlı padşah var idi. Bir gün o özünü nəinki hökmdar, hətta Tanrı da elan edir. Rəiyyət etiraz edə bilmədiyi halda, padşahın yaxın adamlarından olan Temlixa 5 nəfərlə birgə şəhəri tərk etmək qərarına gəlir. Yolda bu adamlar bir çobana rast gəlib, onu da özləri ilə aparırlar. Yol da yorulan həmin 7 nəfər bir dağa gəlib çatırlar, dağdakı mağaraya girib orada istirahət etmək istəyirlər. Həmin zaman göydən yerə bir mələk enir və mağaraya yığışanları bərk yuxuya verir. Mağaradakılar yatan zaman tək mələk yox, mələklər ordusu onların yuxusunu qoruyur. Hətta padşah Dağyanus qaçaqlar haqda xəbər tutub arxalarınca qoşun göndərir. Lakin mələklər qoşunu mağaraya buraxmırlar. Padşah dərhal özünü Allah yox, adi öləri elan edir. Mağarada yuxulayan Temlixa və 6 nəfərin isə müqəddəs şəxs olduğunu anlayır. Mağaranın ağzına daş yığıdır ki, onlar rahat yatsınlar [12, 109-117]. Temlixa və yoldaşları mağarada 309 il yatırırlar. Nəhayət bir gün güclü tufan qopur və mağarada yatanları oyadır. Temlixa mağaradan çıxıb ətrafa baxır və heç yeri tanımır. Şəhərə azuqə dalınca gedərkən isə öz dövründə işlənən üzərində Dağ Yanus padşahın şəkli olan əskinası verir. Temlixanı dərhal tutub padşahın yanına, sonra isə vaxtilə yaşadığı yerə aparırlar. Yeni padşah ətrafındakı adamları ilə birgə mağaraya tərəf gəlir. Həmin zamanlarda Naxçıvanda həm müsəlman, həm də xristian padşahı varmış. Hər iki padşah mağaranın girişində gözləyirlər. Temlixa və 6 yoldaşı edam edilməkdən qorxub Allaha yalvarırlar ki, onları əbədi yuxuya aparsın. Duaları qəbul olunur. Padşahlar içəri girib heç kəsi tapmayanda başa düşürlər ki, mağarada gizlənənlər müqəddəs şəxslər imiş, qeybə çəkiliblər. Hər iki hökmdar orada məbədgah tikdirmək fikrinə gəlir. Lakin müsəlman padşahı xristian padşahını qabaqlayıb orada məscid tikdirir. O gündən başlayaraq zəmanəmizə qədər Əshabi-Kəhf müsəlmanların ziyarətgahına çevrilir. Həmin Ziyarətgahın adı Qurani-Kərimdə həkk olunub [3, 2-4]. Minillik tarixi olan Naxçıvanda zəngin və hərtərəfli mədəniyyətin qorunub saxlanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi bu əfsanədə deyilir ki, o zamanlar Naxçıvanda iki hökmdar – müsəlman və xristian hökmdarı padşahlıq edirdilər.

Müsəlman və xristian dinlərində ölüb-dirilən müqəddəs şəxs kultunun izlərini araşdıran rus tədqiqatçısı V.N.Basilovun fikrincə, çoxəsrlik tarixi olan islam və xaçpərəstlik sıx qonşuluqda olaraq daim bir-biri ilə əlaqəli idilər. Ona

görə, hər iki dində eyni surətlərə, motivlərə, süjetlərə rast gəlirik. Tunis və bir sıra digər ölkələrdə məzarları ibadətqahlara çevrilmiş müqəddəs «mağara adamları» (əshab əl-kəhf) haqqında bir çox müsəlman əfsanələri vardır. Bunların başlanğıcını V.N.Basilov xristian dinində görür [8, 119].

Əshabi-Kəhf fenomeni, Dağ Yanus, Temlixa və onun yoldaşları haqqında əfsanə və rəvayətlər digər tədqiqatçının – Q.P.Snesaryovun da maraq obyektinə olmuşdur. Dağ Yanusun şəxsiyyətini araşdırarkən o, Orta Asiyada bir çox şəhər və kəndlər gəzmiş, ağsaqqalların dilindən eşitdiklərini araşdırmışdır. Alim bu fikrə gəlmişdir ki, haqqında bəhs etdiyimiz əfsanədəki padşah real tarixi şəxsiyyət – 201-251-ci illərdə yaşamış Roma imperatoru Kay Messiy Kviat idi [16, 149]. Rus tədqiqatçısının bu mülahizəsi belə fikrə gətirib çıxarır ki, padşah Dağ Yanusla bağlı ola bilsin ki, Azərbaycan xalqının yaddaşında bir çox folklor nümunələri yaranıb yaşamışdır. Prof. V.Ə.Hacıyev qeyd edir ki, Gürcüstan Respublikası Ş.Rustaveli adına Ədəbiyyat İnstitutunun folklor arxivində bir çox Azərbaycan nağılı, əfsanə və rəvayətləri var. «Vermədi Məhbud, nə etsin Mahmud», «İkinci arvad», «Xıdır İlyası görmək istəyirəm» nağılları, «Sultan Murad haqqında» rəvayət, 10-a qədər Molla Nəsrəddin lətifəsi ilə yanaşı «Padşah Tağyanoz nağılı» da burada saxlanmaqdadır [4,35]. Bu nümunələrin maraqlı cəhətlərindən biri də orijinala yanaşı gürcü dilində tərcüməsinin verilməsidir. Çox guman ki, bu nağılın baş qəhrəmanı da yuxarıda qeyd edilən tarixi şəxsiyyət idi.

Əshabi-Kəhf haqqında əfsanədə diqqəti çəkən cəhəti Temlixa və onun yoldaşlarının mağarada qeybə çıxmasıdır. Azərbaycanda daha iki belə dağ var – Qonaqkənddə Həzrət Baba dağı, Xızıda isə Beş barmaq dağı. Rəvayət olunur ki, nə vaxtsa burada da müqəddəslər daşlaşaraq qeybə çəkiliblər. Qədim zamanlardan bu yerlər ziyarətqaha çevrilmişdir [7, 211-212]. Digər tərəfdən mağarada gizlənən şəxslər 300 ildən artıq yuxuya getmişdir. İslam dinində daha bir müqəddəs – Üzeyir peyğəmbər 100 illik yuxuya getmişdir. O, Musa əleyhissalamın qardaşı Harunun (ə) nəslindən hesab edilir [3, 48-53]. O, Babil hökmdarının İsraili qılıncdan keçirdiyi zaman Tövrəti gizlədib qoruya bilmişdir, hətta onu əzbər bilmişdir. Artıq 40 yaşına çatanda Allah Təala tərəfindən ölüm yuxusuna tutulmuş, 100 il sonra dirildilmişdir. Üzeyr (ə) eyni zamanda *sufiliyi* kəşf edən peyğəmbər sayılır. Üzeyr peyğəmbərə olan məhəbbətə görə yəhudilər onu küfrən Allahın oğlu adlandırmışlar [5, 227]. Lakin buna baxmayaraq, Müqəddəs Kitabımızda adı zikr olunan hər bir peyğəmbərimizin şərəfi və məqamı əziz tutulur.

SMOMPK məcmuəsinin II buraxılışında sonuncu rəvayət «Xəsis Qara Çörək və Yezid təpəsi haqqında rəvayət»dir. Burada Naxçıvan şəhərinin cənub-şərqində Nuh peyğəmbərin məzarı yanında yerləşən bir təpə haqqında bir-birindən fərqli rəvayətlər verilir. Birincisində deyilir ki, bir zamanlar burada bir varlı, xəsis erməni vardı. Xəsisliyindən yalnız qara çörəklə qidalanan bu erməninin adı elə qara çörək qalmışdı. Qocalıq və xəstəlik evinin astanasını haqlayanda o öz var-dövləti haqqında fikirləşməyə başladı. Ölüm ayağında keşiş

onun yığdığı var-dövlətini hara və nəyə xərcləməyi vəsiyyət edəcəyini soruşduqda Qara çörək keşişi qovur. Molla çağırır. O, Qara çörəyə vəd edir ki, varidatını qəbrə qoyacaqlar. Beləliklə, Qara çörəyi müsəlman adəti ilə dəfn edirlər. Bir neçə gün keçdikdən sonra şəhərdə, bazarda bir varianta görə ağ kəfəndə qorxunc bir eymənmə, digər varianta görə isə qorxunc at peyda olub camaata hücum edirmiş. Şəhər əhli fikirləşir ki, o, mal-dövlətinə görə dinini qurban gətirmiş Qara çörəyin ruhudur, onu məhv etmək lazımdır. Beləliklə şəhər əhli bir qaranlıq gecədə həmin qarabasma məzardan qalxanda onu daşa basıb məhv edirlər. O zamanlardan hər bir şəxs oradan ötürkən bir neçə daş atmalıdır [12, 117-119]. Ermənilər hətta burada da müsəlmanlara öz münasibətini bildirmişlər. İkinci rəvayət isə islam dini ilə bağlıdır. Orada Yezidin nəslindən olan bir şəxsin dəfn olunduğu göstərilir. Şiə müsəlmanların ziyarətə yola düşməzdən əvvəl oraya lənətlər deyərək bir neçə daş atması da iddia olunur. Fikrimizcə bu, islam dinində müxtəlif məzhəb tərəfdarları arasında münaqişə yaratmaqdan savayı heç bir şey deyil [12, 119].

Üçüncü rəvayətə görə bu təpə bir vaxtlar əxlaqsız həyat tərzini keçirən, ona görə də diri-diri basdırılan qızın məzarıdır. Hər kəs oradan keçsə bir daş atmalıdır [12, 119-120].

VII buraxılışda R.Əfəndiyev tərəfindən Nohur gölü haqqında əfsanə çap edilmişdir [13, 172]. Lakin əfsanənin məzmunu xalqımızın mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizə ziddir. Buna görə də, biz onun üzərində dayanmırıq.

Bu buraxılışda Zaqatala dairəsində yerləşən Pəri-qala, yəni Tamara qalası haqqında da məlumat var. Yusif Qalacovun qələminə məxsus bu yazıda gözəl şahzadə Tamara haqda bəhs edilir. Ona müxtəlif ölkələrin padşahları elçi göndərsələr də, Tamara ərə getmək istəmirdi. Tamaranın gözəlliyi haqqında hətta İran hökmdarı Şah Abbas da eşitmişdi. O, mütləq gözəl çariçanı görməyi qərara almışdı. Hiylə işlədib, qalayçının köməkçisi qismində Tamaranın yaşadığı qəsəə gələn Şah Abbas çariçanın gözəlliyinə valeh olur, ona vurulur. Bundan sonra Şah Abbas Tamaranın qəsrinə doğru böyük qoşun yeridir. Vuruş başlanır, Tamaranın qoşunu məğlub olur. Bunu görən çariçə Tamara kilsənin başına çıxıb özünü oradan atır. O vaxtdan qız məğlubedilməzliyinin təcəssümü olan bu qəsəə «Pəri-qala» adlanır [13, 96-97].

Bəzən el içində müqəddəs yer, ziyarətəgah kimi tanınan həqiqi pirlərlə yanaşı yalançı pirlər də olurdu. Yalnız xalqı talamaq məqsədini güdən bu pirlərin sahibləri çox keçmədən ifşa olunur. Məcmuənin səhifələrində belə pirlər haqda da söhbət açılır. Birincisi «Müqəddəs kuzə» adlanır. Burada bəhs olunur ki, bir vaxtlar Şamaxıda Hüseyin və Pirqulu qardaşları var idi. Hüseyin xəstə idi, müəyyən müddətdən bir onu əsmə tuturdu. O, şəhərdən qaçır, bir neçə gün haradasa gəzir, sonra isə sağlam, lakin bikef və rəngi qaçmış halda qayıdırdı. Onlar Bakıdan neft gətirib satırdılar. Bir zaman qardaşların ticarəti dayanmışdı. Bir gün qardaşlar dəvə karvanı ilə gətirilən nefti boşaldanda böyük qardaşı yenidən əsmə tutur, əlindəki kuzəni yerə atıb şəhərdən qaçır. Neft kuzəsi özü-özündən daşmağa başlayır. Yoldan keçən bir neçə nəfər bunu

görərkən elə bilirlər ki, bu təzə peyda olmuş pirdir və kuzə onun gücünə dolur. Qardaşlar xeyli müddət hiylə işlədib camaatın başını aldadaraq varlanırlar. Lakin sonra hökumət nümayəndələri bundan xəbər tutur, fırıldaqçılar ifşa olunurlar [13, 138-139].

İkinci rəvayət «Pirin qəbri» adlanır. Burada nəql olunur ki, bir gün bir kəndli qışlaqdan yaylağa köçərkən yolda onun iti xəstələnib ölür. İtin sahibi onu basdırıb həmin yerə söyüd budağı sancır. Yaz keçib gedir, payızda camaat qışlağa köç edəndə görür ki, budaq yazda yağan yağışların təsirindən böyüyüb olub iri ağac. Ətraf kəndlərin sakinləri də bunu yeni «pir» bilib burada qurbanlar kəsir, nəzirlər paylayır. Ölənin itin sahibi vəziyyətə aydınlıq gətirmək istəyəndə oraya yığışanlar onu xəncərlə doğrayıb öldürürlər. Zaman ötdükdən sonra isə bu «pir» də öz əhəmiyyətini itirir [13, 139- 140].

IX buraxılışda bir rəvayət çap olunmuşdur. «Rus gerbində ikibaşlı qartalın təsviri haqda tatar rəvayəti» Lənkəran qəzasının Təngərud kəndində Qərib xanın oğlu Əsəd tərəfindən deyilmiş və ZMS-in II sinif müdavimi Surkov tərəfindən yazıya alınmış çap olunmuşdur. Burada nəql olunur ki, ruslar və fransızlar arasında gedən 1812-ci il Vətən savaşı zamanı fransızlar hücumu keçib rusları məğlub edirdilər. Bunu görən çar özü orduya başçılıq etməyi qərara alır. Bu zaman rus ordusunun üzərində ikibaşlı qartal görünür. Ruslar hücumu keçirlər, fransızlar isə döyüşü tərk edirlər. O vaxtdan etibarən ikibaşlı qartal daim rus gerbində təsvir olunur [14, 113].

XIII buraxılışda Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının Tatev kəndi təsvir olunmuşdur. Bu məqalədə orada yaşayan ermənilərin peşə məşğuliyyəti, adət-ənənələrindən bəhs edilir, yenə də çoxlu sayda folklor nümunələrimizə rast gəlirik. Bunlardan biri «İsgəndərin buynuzu» adlı rəvayətdir [15, 121-123]. Bu buraxılışda bizim rəvayət və əfsanələr erməni nağılları, rəvayət və əfsanələri kimi təqdim edilmişdir. «Div-ərx» adlı əfsanə bir qədər Nizaminin «Fərhad və Şirin» poeması ilə səsləşir. Lakin burada bir yox, iki gənc gözəl bir qızın məhəbbətini qazanmaq üçün ərx qazırırlar. Xan qızı güclü olan gənci sevir, digər gənc isə varlı olur. Varlı gəncin xəyanətinə görə xan qızının sevgilisi intihar edir, sonra isə xan qızı ölür. Varlı gənc xan qızı ilə sevgilisini ayıran qarının şərəfinə körpü inşa etdirir, adını «Qarı körpü» qoyur [15, 75-79].

XIII buraxılışda Bakı şəhərində yazıya alınmış əfsanə və rəvayətlər çap edilmişdir. Bu folklor nümunələri erməni A.Babalyants Baxış Bəhramov və Sedrap Saruxanovun dilindən yazıya alınmışdır [15, 157]. Birinci əfsanədə İbrahim peyğəmbərin Kəbəni tikdirməyindən və sonra orada ərəblərin düzdürdüyü bütləri balta ilə sındırmasından danışılır. Bunu görəndə əhalinin tələbi ilə padşah əmr edir ki, İbrahim peyğəmbəri tonqalda yandırsınlar. Lakin alov yuxarı qalxdıqca yığılmış camaatın gözüne gözəl bir bağ görünür. Həmin bağın içində İbrahim peyğəmbər gəzişirdi. Padşahın qızı Sara İbrahim peyğəmbərin yanına getmək arzusunda idi. Alovun içindən hamar yol açılır. Sara bağın içində İbrahim peyğəmbərlə gəzərkən bildirir ki, onun arvadı olmaq istəyir. İbrahim peyğəmbər qızın atasının yanına yollanır ki, o, bütperəstlikdən əl çək-

sin, tək bir Allaha itaət etsin. Padşah razılaşmasa da, İbrahim peyğəmbərin edamına xitam verir (15, 156-158). Haqqında bəhs etdiyimiz əfsanə və rəvayətlərin hamısı tarixi və dini şəxsiyyətlər haqqındadır. Beləliklə, növbəti tarixi rəvayət Süleyman peyğəmbər haqqındadır. Burada Süleyman peyğəmbərlə qarışqanın söhbətindən danışılır. Qarışqa deyir ki, sən şahsan və aqilsən, mən isə sənənin əlinin üstündə oturmuşam. Səni qəzəbləndirəni cəzalandırırsan, mən isə hər şeyə dözüürəm. Nəhayət, sən bir saat işlədikdə iki saat dincəlisən, mən isə dincəlmək bilmirəm. Ona görə də, mən səndən ucayam [15, 158].

XIII buraxılışda Azərbaycan hökmdarı Şah Abbas haqqında 2 rəvayət verilmişdir. Bu rəvayətlər Bakı şəhərində yazıya alınmışdır. Şah Abbasla bağlı nağılların və rəvayətlərin toplanıb çap edilməsi SMOMPK məcmuəsindən başlayaraq bu günədək davam etməkdədir. «Şah Abbasın arvadı», (İlk dəfə nəşr olunan nağıllarımız. Toplayıb və tərtib edən Füzuli Bayat) [6] və «Bu yurd bayquşa qalmaz» (Toplayanı və tərtib edənlər V.Nəbioğlu, M.Qaradaşlı, Ə.Əsgər) [1] adlı kitablar buna misal ola bilər. Azərbaycan nağıllarının regional özəlliklərindən söhbət açan f.e.n. O.Əliyev Şirvanda yayılmış «Üç qapı», «Baftaçı Şah Abbas», «Şah Abbasla keçəl» və s. nağılları nəzərdən keçirir. Tədqiqatçı bu qənaətə gəlir ki, Şah Abbasın adı ilə bağlı nağıllarda hər hansı tarixdən, tarixi hadisələrdən danışılmaz. Sadəcə olaraq nağıl süjetinə bir vasitə kimi Şah Abbas və onun vəziri daxil edilir. Süjet dəmirçinin, mollaının, kor oğlanın əhvalatı ilə bağlı motivlərin əlavə edilməsilə davam etdirilir. Bu vasitədən–kontaminasiya üsulundan istifadə edən nağılçı səxavətli, səbrli olmağı, öz ruzusuna qane olub tamahkarlıq etməməyi cəlbədicilə bir şəkildə nağıl edir. Belə təmtəraqlı təhkiyə üsulu Şirvan nağılcılığı üçün səciyyəvidir. Nağılçı Şah Abbasın adından söylədiklərinin daha çox maraq doğurması, yayılması üçün istifadə edir. İkinci tərəfdən isə Şah Abbasla bağlı nağılların belə geniş yayılmasının başlıca səbəblərindən birinin də ənənə ilə bağlı olduğunu göstərmək olar. Bu nağılda sənət öyrənməyin, ağılın şahlıqdan daha üstün olduğu ideyası təbliğ olunur [2, 130-131]. Alimin bu fikrini biz araşdırdığımız əfsanə və rəvayətlərə tamamilə şamil edə bilərik.

Məcmuənin XIII buraxılışında daha sonra Süleyman Peyğəmbər haqqında 3 əfsanə çap edilmişdir. Birincisində taledən qaçmağın mümkün olmadığından, ikincisində bir vaxtlar Süleyman peyğəmbərin yəhudiləri düz yola gətirməsindən, üçüncüsündə isə peyğəmbərin müdrikliyi sayəsində cinlərdən qurtulmasından bəhs olunur [15, 330-333]. Azərbaycanda folklorşünaslığın təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi dövrdə Süleyman peyğəmbər haqqında əfsanə və rəvayətlər ciddi marağa səbəb olmuşdur (А.И.Багрий. К вопросу о путях распространения легенд о Соломоне Мудром. изв. Вост. отделения АГУ им. В.И.Ленина. т. IV, 1926) [17, 57].

SMOMPK məcmuəsinin Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərlə yanaşı milli sərəvətimiz olan xalq mərasimləri, uşaq folkloru, nağıl, lətifə, tapmaca, atalar sözü və məsəlləri, oyun və tamaşalarının çərçivəsində xidməti əvəzsizdir və onun daha dərin tədqiq olunması milli folklorşünaslığımız üçün zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bu yurd bayquşa qalmaz / Toplayıb tərtib edənlər V.Nəbioğlu, M.Qaradaşlı, Ə.Əsgər. Bakı: Yazıçı, 1995, 240 s.
2. Əliyev O.S. Azərbaycan nağıllarının regional özəllikləri // Dədə Qorqud (Elmi-ədəbi toplu). Bakı: 2002, II (3), s.129-139
3. Əshabi-Kəhf. Məsləhətçi Hacı Sabir Həsənlı, Bakı: Nəhəcir MMC. 2004, 71 s.
4. Hacıyev V.Ə. Folklorumuzun üfüqləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 148 s.
5. Qabusnamə. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, 243 s.
6. Şah Abbasın arvadı. / Toplayanı F.Bayat. Bakı: Yazıçı, 1996, 244 s.
7. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: АН Азерб. ССР, 1960, 310 с.
8. Басилов В.Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии // Фольклор и историческая этнография. М.: Наука, 1983, 261 с.
9. Гордлевский В.А. Избранные сочинения: В 4-х т. Т III том. М.: Восточная литература, 1962, 587 с.
10. Набиев А.М. Взаимосвязи азербайджанского и узбекского фольклора. Баку: Язычы, 1986, 288 с.
11. Садыхов М.З. Русские писатели об Азербайджане. Баку: Гянджлик, 1970, 164 с.
12. СМӨМПК, II выпуск, Тифлис, 1881
13. СМӨМПК, VI выпуск, Тифлис, 1888
14. СМӨМПК, IX выпуск, Тифлис, 1890
15. СМӨМПК, XIII выпуск, Тифлис, 1892
16. Снесарев Г.П. Загадка Даку-Юнуса // Советская этнография, 1978, №5. М.: Наука, 200 с.
17. Эфендиев П.Ш. История азербайджанской фольклористики: Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973, 118 с.

МЕСТО АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛЕГЕНД И ПРЕДАНИЙ В СБОРНИКЕ СМӨМПК

Л.Ф.АЛЕКПЕРОВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье глубоко анализируются азербайджанские легенды и предания, опубликованные в различных выпусках сборника СМӨМПК. Автор статьи дает подробные сведения о преданиях и легендах, связанных с пророком Ноем, явлении Ал-анасы, родниками Нахши-Наргиз и Кяг, деревом Худи-Диван, пещерой Асхаби-Кахф и т.д. Анализируя легенду «О пещере Асхаби-Кахф», автор статьи ссылается на исследования В.Басилова, Г.Снесарева и других ученых. Также здесь подвергаются исследованию нашедшие отражение в VII выпуске сборника легенды об озере Ноур, крепости Перигала, то есть о крепости Тамары, о лжепирах (мнимых местах поклонения) и их хозяевах, наряду с ними исследуются записанные в Баку легенды об исторических личностях, которые были опубликованы в XIII выпуске. Во многих выпусках СМӨМПК явны попытки армян фальсифицировать и присвоить наши легенды и предания. Автор настоящей статьи указывает факты этих фальсификаций, а также их объективные и субъективные причины.

Ключевые слова: СМӨМПК, легенды, предания, Илан-даг, Асхаби-Кахф, исторические личности, религиозные личности

**THE PLACE OF THE AZERBAIJANI MYTHS
AND LEGENDS IN THE SMOMPK COLLECTION**

L.F.ALAKBAROVA

SUMMARY

The paper analyzes the Azerbaijani legends and stories published in various editions of the collection SMOMPK. The author gives detailed information about the legends and traditions associated with the prophet Noah, the phenomenon of Al-Anasy, springs Nahshi-Nargis and Kyag, tree-hudi-Divan, cave As'habi-Kahf, etc. Analyzing the legend "On cave As'habi - Kahf", the author refers to the researches of V.Basilov, G.Snesarev and other scientists. The author studies the legends reflected in the VII edition of the collection about the Nour lake, Peri-Gala fortress, that is the fortress of Tamara, a wrong-dinning (imaginary places of worship) and their hosts and investigates legends recorded in Baku about historical figures who were published in the XIII edition. Armenian attempts to falsify and own our legends are clearly visible in many SMOMPK editions. Many SMOMPK editions include the Armenian attempts to falsify and appropriate our legends. The author marks these falsification facts, as well as their objective and subjective reasons.

Key words: SMOMPK, legends, traditions, Ilan-dagh, As'habi-Kahf, historical figures, religious persons